

O wolność wyznawania religii we współczesnym świecie

Przeciwdziałanie przyczynom dyskryminacji
i pomoc prześladowanym na przykładzie chrześcijan

CAS Centrum
Analiz
Strategicznych
INSTYTUTU WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Dr Jarosław Przeperski

Wytyczne dla programów edukacyjnych dotyczących ochrony przed prześladowaniem religijnym (z uzasadnieniem)

Spis treści

PROJEKT WYTYCZNYCH DLA INSTYTUCJI EDUKACYJNYCH

Część I. Wprowadzenie / 5

Część II. Słownik i definicje pojęć / 5

1. Religia / 5
2. Instytucje oświatowe/edukacyjne / 6
3. Kulturowe, historyczne i religijne dziedzictwo Polski / 6
4. Interesariusze Wytycznych / 6

Część III. Zasady ogólne regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii / 6

1. Zasada neutralności instytucji edukacyjnych wobec religii / 6
2. Zasada poszanowania dobra dziecka / 6
3. Zasada ochrony praw rodziców / 6
4. Zasada poszanowania godności człowieka / 7
5. Zasada szczególnej roli religii chrześcijańskiej / 7

Część IV. Szczegółowe zasady regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii / 7

1. Symbole religijne w szkołach / 7
2. Obchody świąt religijnych / 7
3. Modlitwa w instytucjach edukacyjnych / 7
4. Działalność organizacji i grup religijnych / 8
5. Wyrażanie poglądów religijnych w czasie zajęć lekcyjnych oraz pracach przygotowywanych przez uczniów / 8
6. Literatura religijna – tworzenie, czytanie i rozpowszechnianie / 8
7. Rezygnacja/ustąpienie, zaniechanie uczestnictwa w zajęciach szkolnych lub świadczenia pracy z powodów religijnych / 9
8. Dzielenie się swoimi poglądami religijnymi / 9
9. Odzież religijna / 9
10. Posiłki w szkole / 9

Część V. Wdrażanie wytycznych i kontrola ich przestrzegania / 10

UZASADNIENIE PROJEKTU WYTYCZNYCH

Część I / 11

1. Wprowadzenie / 11
2. Podstawy prawne wytycznych / 14
3. Zasada neutralności instytucji edukacyjnych wobec religii / 15
4. Centralne miejsce chrześcijaństwa w polskiej historii i kulturze / 17

Część II. Szczegółowe zasady regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii / 17

1. Symbole religijne w szkołach / 17
2. Obchody świąt religijnych / 17
3. Modlitwa w instytucjach edukacyjnych / 18
4. Działalność organizacji i grup religijnych / 18
5. Wyrażanie poglądów religijnych w czasie zajęć lekcyjnych oraz pracach przygotowywanych przez uczniów / 19
4. Literatura religijna – tworzenie, czytanie i rozpowszechnianie / 20
5. Rezygnacja z zajęć szkolnych lub świadczenia pracy / 20
6. Odzież i ozdoby religijne / 21
7. Religia w programie nauczania / 212
8. Posiłki w szkole / 22

Część III. Prawa i obowiązki interesariuszy / 23

1. Władze szkoły / 23
2. Nauczyciele / 23
3. Uczniowie / 23
4. Rodzice / 23

Część IV. Rozwiązywanie konfliktów / 24

Bibliografia / 25

Projekt wytycznych dla instytucji edukacyjnych

Część I. Wprowadzenie

Artykuł 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, który brzmi:

1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.
2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

Konstytucja gwarantuje wszystkim w Polsce prawo do swobodnego wyznawania religii i wolność sumienia. Ta wolność wyznania i sumienia jest szczególnie ważna w instytucjach edukacyjnych, w których kształtuje się młode umysły i gdzie różnice religijne mogą prowadzić do różnego rodzaju napięć i nieporozumień.

Wytyczne mają na celu uregulowanie praw i obowiązków wszystkich zainteresowanych stron znajdujących się w instytucjach publicznych.

Wytyczne te podkreślają zasadę neutralności instytucji edukacyjnych wobec możliwości wyrażania poglądów religijnych oraz mają na celu zapewnienie możliwości korzystania z pełnych praw wynikających z konstytucyjnej zasady wolności religijnej w Polsce.

Jednocześnie wytyczne uznają szczególną rolę chrześcijaństw jako religii stanowiącej kulturowe, historyczne i religijne dziedzictwo Polski.

Część II. Słownik i definicje pojęć

1. Religia

Religię można definiować na różnych poziomach: odniesienia do Transcendentu, doktryny, kultu i organizacji religijnej. Wytyczne odnoszą się głównie do obszaru związanego z kultem (rozumianym także jako ekspozycją treści związanych z doktryną) oraz relacji z organizacjami religijnymi. Kore-sponduje to z terminem ustawowym dotyczącym uzewnętrzniania (indywidualnego lub zbiorowego) swojej religii lub przekonań.

2. Instytucje oświatowe/edukacyjne

Instytucje rozumiane są zgodnie z art. 2 ustawy Prawo oświatowe. W sposób szczególny wytyczne dotyczą: przedszkoli, szkół (podstawowe, ponadpodstawowe, artystyczne) placówek oświatowo-wychowawczych, placówek artystycznych.

3. Kulturowe, historyczne i religijne dziedzictwo Polski

W każdym miejscu, gdzie jest mowa o kulturowym, historycznym i religijnym dziedzictwie Polski należy rozumieć konstytucyjne odniesienie do dziedzictwa chrześcijańskiego,

4. Interesariusze Wytycznych

W każdym miejscu, w którym jest mowa o nauczycielach należy także rozumieć wszystkie osoby, które prowadzą zajęcia z uczniami (goście, pracownicy na umowach zlecenie, instruktorzy).

W każdym miejscu, w którym mowa o rodzicach należy także rozumieć ich jako prawnych opiekunów uczniów.

Część III. Zasady ogólne regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii

1. Zasada neutralności instytucji edukacyjnych wobec religii

Szkoły jako podmioty publiczne, powinny zachować neutralność w promowaniu jakiegokolwiek określonej religii. Działania szkolne, opracowywanie programów nauczania i działania nauczycieli oraz personelu szkolnego powinny odzwierciedlać tę zasadę. Żadnej religii nie należy wywyższać ani ograniczać. Wyjątkiem może stanowić odniesienie do kulturowego, historycznego i religijnego dziedzictwa Polski, które jest oparte na religii chrześcijańskiej.

2. Zasada poszanowania dobra dziecka

Wolność religijna może być ograniczona przez instytucje edukacyjne w przypadku, kiedy naruszają one dobro dziecka. Konstytucja RP w art. 72 stanowi, że Rzeczypospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka, szczególnie przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Dobro dziecka jest definiowane jako zespół wartości (materialnych i niematerialnych), które są konieczne do prawidłowego rozwoju fizycznego, psychicznego i duchowego.

3. Zasada ochrony praw rodziców

Rodzice, zgodnie z art. 48 Konstytucji RP mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Publiczne instytucje edukacyjne są zobowiązane do poszanowania i przestrzegania tego prawa uznając nadrzędność rodziców wobec własnych działań i regulacji. Możliwość ograniczania

praw rodziców może wynikać jedynie z prawomocnych orzeczeń właściwych organów sądowych lub osiągnięcia przez dziecko wieku pozwalającego na dokonywanie samodzielnych wyborów (18 lat).

4. Zasada poszanowania godności człowieka

Zgodnie z art. 30 Konstytucji RP w stosowaniu wytycznych konieczne jest uwzględnienie zasady poszanowania godności człowieka, gdyż to ona będąc niezbywalną i przyrodzoną stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. W każdym więc przypadku, kiedy poprzez uzewnętrznianie przekonań religijnych może dojść do naruszenia godności i wolności drugiego człowieka należy stosować prawo nadrzędne jakim jest Konstytucja RP.

5. Zasada szczególnej roli religii chrześcijańskiej

Preambuła Konstytucji RP w sposób szczególny odnosi się do dziedzictwa chrześcijańskiego jako kluczowego dla становienia prawa oraz praw obywateli. Będąc religią, której wartości, doktryna jest głęboko zakorzeniona w polskiej tradycji, powinna także stać się istotnym elementem systemu wychowania i nauczania nowych pokoleń obywateli, którzy będą służyć swojej ojczyźnie. Podejście takie nie znosi zasady neutralności i równości wobec prawa poszczególnych religii i wyznań, a wynika z nierozrwalnej więzi religii chrześcijańskiej z tożsamością narodową, kulturową i społeczną Polaków.

Część IV. Szczegółowe zasady regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii

1. Symbole religijne w szkołach

Zasadniczo instytucje edukacyjne są miejscem, w którym symbole religijne nie powinny być ekspozowane. Dotyczy to zarówno uczniów, nauczycieli jak i pomieszczeń, w których odbywają się zajęcia edukacyjne.

W przypadku symboli, które odnoszą się do kulturowego, religijnego i historycznego dziedzictwa Polski stosuje się zasadę promocji tych symboli w przestrzeni instytucji szkolnych co prowadzi do wzmocnienia tożsamości narodowej uczniów i nauczycieli.

2. Obchody świąt religijnych

Zasadniczo instytucje edukacyjne są miejscem, w którym nie powinno celebrować się świąt religijnych.

W przypadku świąt, które odnoszą się do kulturowego, religijnego i historycznego dziedzictwa Polski stosuje się zasadę promocji tych świąt w przestrzeni instytucji szkolnych, co prowadzi do wzmocnienia tożsamości narodowej i spójności społecznej uczniów i nauczycieli.

3. Modlitwa w instytucjach edukacyjnych

Uczniowie mogą uczestniczyć w szkole w prywatnej modlitwie indywidualnie lub w grupach. Mogą modlić się prywatnie przed posiłkami, w klasie lub podczas innych zajęć szkolnych, jeśli nie narusza

to zasady wolności religii innych uczniów i nauczycieli. Szkoła może, w szczególnych przypadkach, uregulować zasady związane z modlitwą tak by praktyki te nie były uciążliwe dla innych, nie powodowały zakłóceń w funkcjonowaniu organizacyjnym szkoły.

Nauczyciele mogą modlić się prywatnie na terenie szkoły, korzystając ze swojej wolności religijnej. Nie jest zalecane, oprócz szczególnych przypadków (lekcje religii) prowadzenie modlitwy w czasie zajęć szkolnych tak aby nie naruszać wolności religijnej uczniów. Poza godzinami lekcyjnymi nauczyciele korzystają z prawa do modlitwy w dowolnym miejscu i z kimkolwiek, w tym z uczniami.

W przypadku sprawowania kultu, w tym modlitw, które odnoszą się do kulturowego, religijnego i historycznego dziedzictwa Polski stosuje się zasadę promocji tych działań w przestrzeni instytucji szkolnych, co prowadzi do wzmocnienia tożsamości narodowej i spójności społecznej uczniów i nauczycieli.

4. Działalność organizacji i grup religijnych

Uczniowie mają prawo zakładać lub przystępować do organizacji i grup o charakterze religijnym na terenie szkoły. Organizacje te powinny mieć równy dostęp do zasobów szkolnych, takich jak: pomieszczenia szkolne, tablice ogłoszeń, systemy ogłoszeń publicznych

Nauczycielom nie wolno uczestniczyć w spotkaniach organizacji i grup o charakterze religijnych działającym na terenie szkoły w godzinach pracy, co pozwoli na zachowanie zasady neutralności. Nauczyciele mają prawo do angażowania się w organizacje i grupy religijne poza godzinami lekcyjnymi. Nauczyciele nie mają prawa przeszkadzać czy zniechęcać uczniów do angażowania się w organizacje i grupy o charakterze religijnym.

5. Wyrażanie poglądów religijnych w czasie zajęć lekcyjnych oraz pracach przygotowywanych przez uczniów

Uczniowie mają prawo do wyrażania swoich poglądów religijnych poprzez sztukę, prace domowe, dyskusje ustne i teksty pisemne. Każda praca naukowa uczniów, która zawiera argumenty oparte na ich przekonaniach religijnych lub poparta literaturą religijną, powinna być na podstawie ich wartości edukacyjnej oraz standardów oceniania typowych prac uczniów.

W sytuacjach poza lekcjami (np. przerwy) uczniowie w sposób wolny mogą prezentować swoje przekonania. Mogą także przekonywać swoich kolegów do swoich poglądów tak jak to jest czynione np. w odniesieniu do poglądów politycznych czy związanych z aktualnymi wydarzeniami.

Nauczyciele w czasie zajęć lekcyjnych powinni przyjmować postawę zaangażowanej stronniczości. Nauczyciel nie musi ukrywać swoich poglądów, jednak ma świadomość, że są to poglądy prywatne i mogą wyrażać jedną z perspektyw przyjmowanych w czasie lekcji.

6. Literatura religijna – tworzenie, czytanie i rozpowszechnianie

Uczniowie mogą tworzyć, rozpowszechniać i czytać literaturę religijną na terenie szkoły w godzinach lekcyjnych. W celu zachowania porządku można nałożyć ograniczenia na miejsce, sposób i czas kolportażu literatury religijnej na terenie szkoły.

Nauczyciele mogą i czytać literaturę religijną, ale jej upowszechnianie wśród uczniów w celu przekonania do swoich poglądów jest zabronione.

Biblioteki szkolne oraz osoby odpowiedzialne za zasoby cyfrowe powinny dbać o dostępność od literatury i zasobów, które odnoszą się do kulturowego, religijnego i historycznego dziedzictwa Polski.

7. Rezygnacja/ustąpienie, zaniechanie uczestnictwa w zajęciach szkolnych lub świadczenia pracy z powodów religijnych

Uczniowie mają zagwarantowane prawo do rezygnacji z uczestnictwa w niektórych zajęciach szkolnych, które są niezgodne z ich przekonaniami religijnymi. Uczniowie mają także prawo do rezygnacji z zajęć w przypadku uczestnictwa w świętach i obrzędach religijnych obligatoryjnych dla danej religii.

Rodzice i opiekunowie prawni mają prawo zwalniać swoje dzieci od realizacji niektórych zajęć szkolnych sprzecznych z ich przekonaniami religijnymi.

W przypadkach wymienionych powyżej szkoła jest zobowiązana do zaoferowania dzieciom zajęć równoważnych pod względem edukacyjnym.

8. Dzielenie się swoimi poglądami religijnymi

Uczniowie mogą dzielić się swoimi poglądami religijnymi w celu przekonania do nich innych uczniów o ile nie narusza to prawa do wolności religijnej innego ucznia. Działania związane z przekonywaniem do swoich racji mogą być przez szkołę ograniczone w sytuacji, kiedy działania te w znaczący sposób oddziałują negatywnie na sposób funkcjonowania szkoły.

Nauczyciele zasadniczo nie powinni prowadzić działalności zmierzającej do przyjęcia przez uczniów ich poglądów jako własnych.

9. Odzież religijna

Uczniowie mogą nosić ubrania o charakterze religijnym lub zawierające przesłania religijne. Odzież ta powinna jednak spełniać standardy przyzwoitego ubioru ustalone dla wszystkich uczniów, a przesłania religijne nie powinny być postrzegane jako naruszanie wolności religijnej innych uczniów. Ograniczenia mogą być również nałożone na stroje religijne, które ograniczają uczniom możliwość pełnego uczestniczenia w zajęciach szkolnych, np. sportowych, artystycznych.

Nauczyciele mają prawo do noszenia odzieży i ozdób jako sposobu wyrażania swoich przekonań religijnych. Jednak te ubrania i akcesoria nie powinny mieć charakteru mogących naruszać wolność religijną uczniów lub przekonujących w sposób nachalny do swoich poglądów religijnych.

Szkoła może wprowadzić rozwiązania zmierzające do ograniczenia wolności noszenia strojów religijnych w przypadku zagrożenia zdrowia i bezpieczeństwa samego ucznia oraz jego kolegów i koleżanek oraz braku możliwości pełnego uczestnictwa w zajęciach edukacyjnych.

10. Posiłki w szkole

Szkoła jest zobowiązana do zapewnienia uczniom i nauczycielom takich posiłków, które nie naruszają ich zasad religijnych. Zasada ta może zostać ograniczona w sytuacji braku możliwości (organizacyjne, finansowe) dostarczenia takich posiłków przez szkołę.

Część V. Wdrażanie wytycznych i kontrola ich przestrzegania

W przygotowaniu, wdrażaniu i kontroli przestrzegania wytycznych uczestniczą wszystkie szczeble systemu edukacji w Polsce.

1. Ministerstwo Edukacji Narodowej jest zobowiązane do:
 - nadzoru nad wdrażaniem wytycznych w instytucjach edukacyjnych w Polsce
 - przygotowania i aktualizacji ogólnych wytycznych dotyczących ochrony wolności religijnej w publicznych instytucjach edukacyjnych.
 - wsparcia merytorycznego i organizacyjnego Kuratorów Oświaty we wdrażaniu wytycznych
 - opiniowania i zatwierdzania osób powoływanych na stanowisko Rzecznika Ochrony Wolności Religijnej
2. Kuratorium Oświaty jest zobowiązane do:
 - nadzoru wdrażania wytycznych na terenie województwa
 - raportowania, raz w roku, stanu wdrażania wytycznych na terenie województwa
 - wsparcia merytorycznego i organizacyjnego instytucji edukacyjnych w przygotowaniu Regulaminów Ochrony Wolności Religijnej
 - powołania Rzecznika Ochrony Wolności Religijnej
 - zatwierdzania Regulaminów Ochrony Wolności Religijnej
3. Instytucja edukacyjna jest zobowiązana do:
 - stworzenia własnego Regulaminu Ochrony Wolności Religijnej uwzględniającego Wytyczne oraz kontekst kulturowy, społeczny i religijny danej instytucji
 - przeprowadzenia szerokich konsultacji regulaminu wśród wszystkich zainteresowanych grup, w tym obowiązkowo: administracji instytucji, nauczycieli, uczniów, rodziców oraz osób kluczowych dla funkcjonowania kościołów, organizacji religijnych w danej społeczności.

Uzasadnienie projektu wytycznych

Część I

1. Wprowadzenie

Wolność wyrażania i praktykowania własnej religii i wierzenia zgodnie z przekonaniami jest jednym z podstawowych praw każdego człowieka. Nie jest to podejście jedynie jurydyczne, ale wynika także z pogłębionych analiz filozoficznych i antropologicznych¹. Osobiste przekonania religijne mogą być wyrażane w różny sposób: werbalnie, poprzez ubiór, udział w kulcie religijnym, przynależność do różnych kościołów, grup czy organizacji². Wolność religijna będzie polegała na udzieleniu prawa do manifestowania własnej wiary, religii czy przekonań.

Według Ahdara (2009) szersza interpretacja wolności religijnej będzie oznaczała prawo do manifestowania swojej religii lub przekonań nie tylko poprzez określone sposoby realizacji kultu, akty osobistej pobożności, ale także poprzez możliwość odniesienia do tych przekonań przy podejmowaniu decyzji we wszystkich aspektach życia (nie tylko religijnych)³. Autor ten wskazuje, że osoby wierzące nie tylko kiedy modlą się czy czytają pismo święte odnoszą się do Boga, czynią to we wszystkich, nawet prostych, czynnościach codziennych, takich jak praca, zabawa, uprawianie ogródka czy spotkania towarzyskie. Można więc powiedzieć, że w przypadku osoby wierzącej nie ma czynności, która nie wynikałaby z posłuszeństwa lub nieposłuszeństwa Bogu.

Obecnie podejmowanych jest wiele dyskusji mających na celu osadzenie porządku religijnego w porządku prawnym i ustalenie relacji pomiędzy tymi porządkami. W wielu krajach podjęto trud namysłu nad tymi regulacjami. W Polsce jest to temat rzadko podejmowany, co może wynikać z centralnej i dominującej roli Kościoła Katolickiego. Jego relację z szeroko rozumianym Państwem regulują zapisy umowy konkordatowej. Jednak sama dyskusja bardzo często wywołuje różne kontrowersje, napięcia i staje się źródłem poważnych i burzliwych dyskusji. Wydaje się, że w wielu krajach konieczność uregulowania relacji religii i instytucji edukacyjnych nie była priorytetem. Zmienia się to pod wpływem szerokich zmian społecznych i kulturowych. Z jednej strony jesteśmy świadkami sekularyzacji społeczeństw. Coraz więcej osób określa się jako osoby niewierzące lub przynajmniej nieposiadające

[¹] T. Lewis, *What Not to Wear: Religious Rights, the European Court, and the Margin of Appreciation*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2007, t. 56, nr 2.

[²] S. Varnham, M. Evers, *Secular, singular and self-expression? Religious freedom in Australian and New Zealand education*, „Irish Educational Studies” 2009, t. 28, nr 3.

[³] R. Ahdar, *Slow Train Coming: Religious Liberty in the Last Days*.

przynależności do żadnego z kościołów czy związków wyznaniowych. Z drugiej strony, także w wyniku procesów migracyjnych, rośnie rola nowych grup etniczno-religijnych⁴. Społeczeństwa stają się coraz bardziej zróżnicowane a to wymaga wypracowania i wdrożenia nowych zasad i nowych regulacji.

W tym miejscu należy podkreślić różnicę jaka występuje pomiędzy szkołami publicznymi a prywatnymi, w tym prowadzonymi przez Kościoły i związki wyznaniowe. Prezentowane wytyczne są przeznaczone dla szkół publicznych. Szkoły prowadzone przez Kościoły i związki wyznaniowe korzystają w pełni z prawa związanego z promocją własnej religii i możliwością pełnego wyrażania własnych przekonań. Chociaż otrzymują one wsparcie ze strony Państwa to jednak nie jest ono równoważne subwencji otrzymywanej przez publiczne instytucje edukacyjne. Decyzja rodziców o umieszczeniu dziecka w danej szkole wynika na ogół z ich przekonań lub też jakości świadczonych przez instytucję usług. W obu jednak przypadkach rodzice są świadomi, że działania szkoły będą zgodne z wiarą i kultem związanym z daną religią. Nie mogą więc ich dziwić takie praktyki jak codzienna modlitwa czy Eucharystia w katolickiej szkole.

Prawo do wolności religii i wyznania gwarantuje w Polsce Konstytucja RP. Przyznaje ona prawo do wolności religijnej wszystkim pracownikom i uczniom uczestniczącym w procesie edukacji. Relację pomiędzy religią a szkołami publicznymi wyznacza kilka zasad.

Należy podkreślić, że każde państwo, społeczność funkcjonuje w określonych uwarunkowaniach społecznych, kulturowych i religijnych. Analizując tą relację należy widzieć szerszy kontekst. Wykorzystując teorię ekologiczną Uriego Bronfenbrennera można wskazać na umieszczenie danej instytucji w obszarze wyznaczonym przez mikrosystem, mezosystem i makrosystem⁵. Mikrosystem będzie najbliższy związany z instytucją. Jego składowe to uczniowie, nauczyciele, rodzice, administracja szkoły. Instytucje mogą różnicować się pod kątem religijnym. Jeżeli szkoła funkcjonuje na terenie zamieszkałym przez poszczególne grupy religijne to będą one w naturalny sposób nadawać szkole pewien określony, wyznaczony zasadami danej religii charakter. Zróżnicowanie to widać porównując placówki edukacyjne z różnych części Polski czy też szkoły wielkomiejskie i funkcjonujących mniejszych miejscowości, wsi zamieszkałych przez jednorodnie religijne grupy. Warto podkreślić, że na kształt szkoły będą wpływać wszystkie elementy uczniowie, nauczyciele, rodzice oraz administracja choć wydaje się, że kluczową rolę będą tu odgrywać nauczyciele i administracja instytucji. Wytyczne pozwalające na ochronę wolności religijnej wydają się szczególnie aktualne i potrzebne w sytuacji instytucji wieloreligijnych a także w przypadku, kiedy poszczególne jednostki są przeciwstawiane większości wyznającej jedną z religii. Mezosystem będzie obejmował lokalne otoczenie szkoły. W przypadku analizy relacji instytucji i religii istotne będą instytucje religijne, które znajdują się w obszarze działania szkoły (np. parafie, w tym z księżmi uczestniczącymi w realizacji katechizacji). W obecnej sytuacji jest wiele przypadków, w których przeplata się życie szkoły i Kościoła, np. I komunie, bierzmowanie. Istotne jest także zwrócenie uwagi na działania innych instytucji. Mogą one tworzyć swoisty klimat wokół relacji edukacji i religii, który może pomóc dobre relacje lub też tworzyć napięcia. Otoczenie szkoły to

[4] C.F. Risinger, *Religion in the Social Studies Curriculum*. ERIC Digest, ERIC Clearinghouse; Washington DC 1993. art, and music, the social studies, especially history and civics, provide the best opportunity for including religion in the curriculum. Teaching about religion in public schools is examined from the standpoint of the Constitution's First Amendment clauses regarding freedom of religion, and the prohibition against promotion of religion by government. While the court decisions do not answer all the questions about the role of religion in the public schools, it is clear that the Supreme Court has not prohibited teaching and learning about religion in social studies courses. It is essential that students be taught about religion in human affairs, because many crises throughout the world require an understanding of religious ideas and their impact on history and contemporary thought. Such concepts as nationalism, imperialism, anticolonialism, slavery and antislavery, freedom of conscience, capitalism, and environmentalism are tied inextricably to religion. Within the past decade, several state agencies and local school districts have created mandates and issued guidelines regarding teaching about religion. Professional educational organizations have provided leadership and support for teachers who want to increase and improve instruction about religion. An example of guidelines is included. Instructional strategies for teaching about religion include natural inclusion, fairness and balance, respect for differences, use of religious scriptures, role playing, rights, responsibilities, and respect. A list of references and resources is included. (DK

[5] U. Bronfenbrenner, *Ecological systems theory*. In R. Vasta (Ed.), *Six theories of child development: Revised formulations and current issues*, Jessica Kingsley Publishers; London 1992.

także organizacje (w tym inspirowane religijnie) działające w oparciu o określone zasady, czy systemy wartości. Uwarunkowania funkcjonowania danej instytucji, które nie zawsze są identyfikowane jako istotne znajdują się na poziomie makrosystemu. Tworzą go systemy prawne, kulturowe, tradycje czy ogólne przekonania i wartości funkcjonujące w danym społeczeństwie. Przygotowane wytyczne mogą być umieszczone właśnie na tym poziomie oddziaływania. Stanowiąc będą ogólną regulację, które będzie aktualizowana w oparciu o bardziej szczegółowe rozwiązania zgodne z danymi płynącymi z mezo i mikrosystemu. Analizując makrosystem w odniesieniu do relacji religii i edukacji należy wskazać w Polsce dominującą rolę religii chrześcijańskiej, w szczególności katolicyzmu. Wartości chrześcijańskie są centralne i to one kształtują system prawny i społeczny w Polsce. Dlatego wytyczne, także odnosząc się do zapisów konstytucyjnych, będą opierały się głównie na uznaniu znaczenia chrześcijaństwa wynikającego z uwarunkowań historycznych, kulturowych i religijnych w Polsce.

W większości opracowań dotyczących publicznych szkół i religii postulowana jest pełna zasada neutralności. Wydaje się jednak, że nie jest ona możliwa do osiągnięcia w pełnym zakresie. Neutralność może oznaczać próbę wyłączenia ze szkoły wszystkich nawiązań do religii. Tematy religijne, w imię neutralności, mogą być usuwane z programów nauczania, podręczników. Prawo do wolności wyrażania religii może być znacząco ograniczone w odniesieniu do nauczycieli czy pracowników szkoły. I dotyczy to zarówno zachowań w czasie pełnienia funkcji nauczycielskiej w szkole jak i wymagania nieangażowania się w aktywności religijne poza godzinami pracy.

Wolność religijna, szczególnie w obszarze publicznej edukacji jest obszarem szeroko dyskutowanym i analizowanym. Przyjmując szeroką definicję można powiedzieć, że o edukacji publicznej możemy mówić wtedy, kiedy jest ona finansowana przez rząd⁶. Często relacja pomiędzy religią a instytucjami edukacyjnymi jest źródłem napięć. Można tu wymienić choćby prawne spory o modlitwę w szkole w USA, noszenie ubrań religijnych w Kanadzie, Wielkiej Brytanii czy Francji lub spory o zawieszanie krzyży we Włoszech.

Przykładowo w Stanach Zjednoczonych w latach 2001–2018, spośród 1986 przypadków zgłoszonych konfliktów wymagających jakiegoś rodzaju interwencji prawnej w sektorze edukacji publicznej 315 (16%) dotyczyło kwestii związanych z religią (była to druga pozycja po sprawach związanych z wonnością wypowiedzi)⁷.

Szkoły stały się więc ideologicznym polem bitwy. W wielu miejscach to właśnie religia jest narzędziem tej walki. Obecnie jesteśmy świadkami sytuacji, w której wielu interesariuszy nie wie co można powiedzieć a czego nie, jakie zachowania są akceptowalne. W niektórych instytucjach coraz częściej kwestionuje się prawa uczniów, nauczycieli, administracji i rodziców do wyrażania swoich przekonań religijnych. Wprowadzane są rozwiązania pozwalające na zrównoważenie poglądów nauczycieli czy uczniów w kierunku wielości nurtów. Często także nie do końca wiedząc jak te relacje powinny wyglądać unika się ich i eliminuje z życia uczniów i szkoły.

Wytyczne te mają na celu rozpoczęcie dyskusji dotyczącej relacji pomiędzy systemem szkolnym, instytucjami edukacyjnymi a religią, ale także granic wolności religijnej jednostek. Wydaje się, że konieczne jest podjęcie próby wypracowania zasad regulujących te relacje co pozwoli na ochronę dzieci oraz wprowadzenie ich w przestrzeń polskiej tradycji i wartości. Wytyczne mogą też pomóc w minimalizowaniu napięć związanych z ekspresją religijną a także pomóc administracji szkolnej, nauczycielom i uczniom w wypracowaniu wspólnego sposobu postępowania w tym obszarze. Wdrożenie i stosowanie wytycznych powinno zagwarantować ochronę wolności religijnej i możliwość ekspresji religijnej, która nie będzie naruszała sposobu funkcjonowania szkoły czy też nie będzie stanowiła narzędzia opresyjnego wobec innych uczniów czy nauczycieli. Wytyczne pozwolą także

[6] N. McCluskey, *Toward Conceptual and Concrete Understanding of the Impossibility of Religiously Neutral Public Schooling*.

[7] *Ibidem*.

na zobiektywizowanie procesu rozwiązywania sporów i konfliktów pojawiających się w instytucjach publicznych a dotyczących kwestii religijnych.

Rozwiązanie to sytuuje się na poziomie makrosystemu, wpisując się w regulacje prawne obowiązujące w całym kraju. Uwzględniając uwarunkowania lokalne istotne będzie dostosowanie ich do konkretnych instytucji edukacyjnych. Wytyczne stanowią szkielet i ogólne wskazówki dla budowania szczegółowych regulaminów. Wypracowanie rozwiązania jest tylko początkowym etapem zmiany polityk publicznych. Równie ważne są etapy związane z wdrożeniem rozwiązania, jego realizacją oraz monitorowaniem i oceną efektywności⁸.

Zakres wytycznych obejmuje zarówno różne szczeble systemu edukacyjnego jak i różne obszary stykające edukacji i religii, w tym w szczególności:

- symbole religijne w szkołach
- obchody świąt religijnych
- modlitwa w instytucjach edukacyjnych
- działalność organizacji i grup religijnych
- wyrażanie poglądów religijnych w czasie zajęć lekcyjnych oraz pracach przygotowywanych przez uczniów
- literatura religijna – tworzenie, czytanie i rozpowszechnianie
- rezygnacja z uczestnictwa w zajęciach szkolnych lub świadczenia pracy z powodów religijnych
- dzielenie się swoimi poglądami religijnymi
- odzież religijna
- posiłki w szkole

2. Podstawy prawne wytycznych

Zapewnienie wolności religijnej wpływa nie tylko z przesłanek filozoficznych, antropologicznych czy religijnych ale jest także przedmiotem uregulowań prawnych. Poniżej zostaną zaprezentowane podstawowe dokumenty prawne, które stanowią podstawę wytycznych.

a. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

W Konstytucji RP w szczególny sposób wolności religijnej dotyczą dwa artykuły:

Art. 53 Zasada równości sumienia

Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.

Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. Przepis art. 48 zasada ochrony władzy rodzicielskiej ust. 1 stosuje się odpowiednio.

Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.

[⁸] N. Cartwright, J. Hardie, *Evidence-based policy: a practical guide to doing it better*, Oxford University Press; New York, NY 2012.

Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób.

Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych.

Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Art. 48 Ochrona władzy rodzicielskiej

Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania.

Kolejnym dokumentem, który warto przytoczyć w kontekście tworzenia wytycznych jest **Europejska Konwencja Praw Człowieka**. W artykule 9 Wolność myśli, sumienia i wyznania, wskazuje ona na prawa do wolności religijnej:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.
2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Innym dokumentem tworzącym prawny grunt do powstania wytycznych jest **Powszechna deklaracja praw człowieka**, w której tekście odnajdujemy następujące stwierdzenia:

Każdy człowiek ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje swobodę zmiany swej religii lub przekonań oraz swobodę manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, wyznawanie, uprawianie kultu i praktyk religijnych.

Wszystkie cytowane powyżej regulacje potwierdzają, że jednostka ma prawo wierzyć zgodnie z własnym wyborem oraz otwarcie i bez strachu te przekonania deklarować i wyrażać/praktykować.

Oznacza to, że prawa te są obowiązujące także na terenie placówek edukacyjnych i dotyczą nauczycieli, administracji szkoły, uczniów i rodziców. Warto w tym miejscu wskazać, że poszczególne grupy zajmują różne pozycje w systemie szkolnym i tym samym w różny sposób oddziałują na pozostałe podsystemy (uczniów, rodziców, nauczycieli). Szczególne znaczenie ma to w przypadku dyrektorów szkół. Zajmują oni uprzywilejowaną pozycję i mogą w związku z tym w łatwiejszy sposób naruszać prawo do wolności religijnej innych grup funkcjonujących w szkole.

3. Zasada neutralności instytucji edukacyjnych wobec religii

Odwołując się do definicji Haynesa⁹ zasada neutralności oznacza ochronę praw do wolności religijnej wszystkich uczniów przy jednoczesnym odrzuceniu oficjalnego popierania lub promowania

[⁹] Charles C. Haynes, *The First Amendment in Schools: A guide from the First Amendment Center*, Association for Supervision and Curriculum Development; Alexandria, Va 2003. educators, and parents in a school setting? The First Amendment to the

konkretnych religii. Pojawia się jednak pytanie czy możliwe jest takie rozdzielanie funkcjonowania osoby w różnych sferach. Czy można założyć, że będziemy inaczej postępować w instytucjach edukacyjnych, inaczej w rodzinach czy w czasie przebywania w środowiskach religijnych. Religia stanowi jeden z najważniejszych elementów kształtujących etykę i moralność wyznawców. Wydaje się istotnym wskazanie McCluskey¹⁰, który twierdzi, że dla wielu ludzi zwyczajnie niemożliwym jest oddzielenie wiary i Boga od innych sfer życiowych. Na taką niemożność zachowania neutralności religijnej w edukacji wskazuje również Cooling¹¹, proponując jednak rozwiązanie, jakim jest koncepcja sprawiedliwości. Z kolei Sandsmark¹² nie tylko odrzuca ideę neutralnej edukacji religijnej, ale wręcz mówi, że neutralność w edukacji po prostu nie istnieje. Wynika to z faktu, że współczesne nauczanie określane jako neutralne w rzeczywistości oferuje nie neutralne, a liberalne i humanistyczne spojrzenie na religię i wiarę. Takie podejście wynika z założenia, że każdy rodzaj przekonań jest może stanowić pewnego rodzaju rzeczywistość religijną lub quasi religijną. Historia pokazuje wiele przykładów, że także ateizm, próba odrzucenia jakichkolwiek przekonań religijnych de facto tworzyło nową „religię”, która często prowadziła do prześladowania osób, które wyznawały inne wartości, czy wiarę.

W publicznych instytucjach edukacyjnych pojawia się więc problem niezdolności nauczycieli do zachowania neutralności religijnej, ponieważ nie są oni w stanie po prostu ignorować swoich osobistych wartości lub przekonań podczas nauczania. Proponowanym rozwiązaniem jest prezentacja różnych perspektyw przedmiotu, czego efektem będzie nauczanie neutralne merytorycznie, które tym samym gwarantuje neutralność edukacyjną¹³.

Publiczne instytucje edukacyjne są zobowiązane do zachowania neutralnego stanowiska w sprawie religii. Niezależnie czy dotyczy to wyższości jednej religii nad drugą, czy o wiarę kontra jej zupełny brak. Powinno to również znaleźć swoje odzwierciedlenie podczas tworzenia programu nauczania – możliwość poparcia lub odrzucenia konkretnej religii, dostęp do zasobów szkolnych dla różnych grup, zarówno wyznaniowych, jak i niereligijnych itp. – żadnej religii nie powinno się ani wywyższać, ani ograniczać.

U.S. Constitution protects the most basic and cherished rights of society--religion, speech, press, petition, and assembly. Anyone who wants to know more about those freedoms in the context of schools will find *The First Amendment in Schools* a rich resource for study and application. The book includes• An explanation of the origins of the First Amendment• A concise, chronological history of 50 legal cases, including many landmark decisions, involving the First Amendment in public schools• Answers to frequently asked questions about the practice of the First Amendment in schools, covering specific issues of religious liberty, free speech, and press as they affect school prayer, use of school facilities, dress and speech codes, student press, book selection, and curriculum• General information on First Amendment expression and practice in schools• Information on more than 60 educational and advocacy programs and organizations for First Amendment resources• A profile of First Amendment SchoolsThis book provides a civic and legal framework for giving all members of the school community--students, parents, teachers, administrators, and community members--a real voice in shaping the life of the school.Note: This product listing is for the Adobe Acrobat (PDF

[10] N. McCluskey, *Toward Conceptual and Concrete Understanding of the Impossibility of Religiously Neutral Public Schooling*, op. cit.

[11] Trevor Cooling, *Contestable beliefs in education: fairness and/or neutrality?*, „Oxford Review of Education” 2012, t. 38, nr 5. subsequently, at the American Educational Research Association conference in April 2012, where my report *Doing God in education* was debated. It constitutes a response to the points made by the other four participants in the symposium. *Doing God in education* was a sustained critique of humanist responses to the place of religion in education as exemplified in publications emerging from the British Humanist Association. This article first defends, then develops that critique by responding to Richard Norman's rejoinder, arguing that the root problem lies in humanist attachment to neutrality and its epistemological implications. The article then goes on to respond to Michael Hand's criticisms of my use of the concept of worldview and his claim that I confuse this with conceptual schemes. Accepting that there is some substance in this criticism I offer a more precise understanding of my use of the term worldview. The article concludes with further reflections on the implications of my position for some current debates about religion and education.”,archive”:”JSTOR Journals”,container-title”:”Oxford Review of Education”,DOI”:”10.1080/03054985.2012.728977”,ISSN”:”03054985”,issue”:”5”,journalAbbreviation”:”Oxford Review of Education”,note”:”number: 5”,publisher: Taylor & Francis”,page”:”551”,source”:”EBSCOhost”,title”:”Contestable beliefs in education: fairness and/or neutrality?”,volume”:”38”,author”:”[”literal”:”Trevor Cooling”]”,issued”:”{”date-parts”:”[”2012”]”}”}”,schema”:”https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json”}

[12] Sandsmark Signe., *Is world view neutral education possible and desirable? A Christian response to liberal arguments*, Paternoster Press; Carlisle, Cumbria, U.K. 2000.

[13] Richard Norman, *Worldviews, humanism and the (im)possibility of neutrality*, „Oxford Review of Education” 2012, t. 38, nr 5.

4. Centralne miejsce chrześcijaństwa w polskiej historii i kulturze

Chrześcijaństwo i wyznawane przez nie wartości, odegrało ważną rolę w historii Polski i rozwoju jej norm kulturowych. Zaczynając od nawrócenia w minionych wiekach królów polskich na chrześcijaństwo i odpowiadającemu temu wpływowi na kulturę polską po rolę Kościoła katolickiego w odzyskaniu niepodległości i zakończeniu rządów komunistycznych w Polsce. Chrześcijaństwo stanowi od wielu wieków podstawę organizacji i funkcjonowania polskiego społeczeństwa i nawet w przypadku osób, które nie określają się mianem chrześcijan podlegają oni tym wpływom. Kościołowi przypisuje się znaczną pomoc w definiowaniu nowej tożsamości narodowej i budowaniu spójności narodowej po upadku komunizmu w Polsce, czyli w czasach, kiedy duża część społeczeństwa odczuwała niepewność i dezorientację¹⁴. Dzięki jednoznacznej postawie Kościoła Katolickiego Polska jest krajem, w którym pomimo wieloletniego zniewolenia komunistycznego społeczeństwo zachowało wysoki poziom religijności¹⁵.

Szczególna rola, jaką odgrywa chrześcijaństwo (a zwłaszcza Kościół katolicki) w polskim społeczeństwie, ogranicza jednak możliwość neutralnego podejścia do tego wyznania religijnego przez publiczne instytucje oświatowe. Jeśli weźmie się pod uwagę historyczne i kulturalne znaczenie chrześcijaństwa, możliwe jest zezwolenie na umieszczenie symboliki chrześcijańskiej na terenie placówki, włączenie wartości chrześcijańskich do programu nauczania oraz jawne obchodzenie chrześcijańskich świąt.

Część II. Szczegółowe zasady regulujące relację instytucji edukacyjnych i religii

1. Symbole religijne w szkołach

Do każdego przypadku ekspozycji symboli religijnych na terenie szkoły należy podchodzić indywidualnie. Niektóre symbole chrześcijańskie, takie jak krzyż, są akceptowalne ze względu na ich znaczenie kulturowe¹⁶. Dopóki uczniowie i pracownicy nie są zobowiązani do oddawania hołdu w formie kultu tym symbolom religijnym, uważa się, że nie naruszają one żadnych klauzul neutralności. Podobnie, władze szkolne nie powinny w żaden sposób zabraniać członkom personelu, w tym nauczycielom, umieszczania symboli religijnych lub innych przedmiotów odnoszących się do religii w swoich gabinetach, jako część ich prawa do wyrażania swojej ekspresji religijnej. Jednak przenoszenie tych przedmiotów (z wyłączeniem ubrania) do klasy jest zabronione. Wszelkie symbole religijne prezentowane przez nauczyciela w czasie zajęć powinny mieć na celu wyłącznie edukację, a nie wezwanie uczniów do kultu lub próbę ich nawrócenia. Z kolei uczniowie mają prawo do posiadania w klasie wszelkich przedmiotów kultu religijnego, o ile nie utrudniają one poruszania lub widzenia w klasie. Jedyne wyjątek stanowią tu symbole, które odnoszą się do kulturowego dziedzictwa Polski.

2. Obchody świąt religijnych

Zgodnie ze ścisłą interpretacją zasady neutralności i obiektywizmu, żadne święta religijne nie powinny być obchodzone na terenie szkoły. Jednak jak w przypadku świąt chrześcijańskich, stanowiących

[14] I. Merdjanova, *Religious liberty, new religious movements and traditional Christian churches in eastern Europe*, „Religion, State & Society” 2001, t. 29, nr 4.

[15] J. Casanova, *Public religions in the modern world.*, The University of Chicago Press; Chicago, IL 1994.

[16] D. McGoldrick, *Religion in the European Public Square and in European Public Life—Crucifixes in the Classroom?*, „Human Rights Law Review” 2011, t. 11, nr 3.

element polskiej kultury i tradycji, dopuszcza się możliwość wpisania ich w działania szkoły¹⁷. Inne święta religijne mogą zostać wprowadzone w przestrzeń szkolną w przypadku ich znaczenia dla prawidłowego procesu edukacyjnego. Podczas organizacji któregośkolwiek z dopuszczalnych świąt każdy nauczyciel lub uczeń ma prawo zrezygnować z uczestnictwa w nich z powodów religijnych bez żadnych konsekwencji. Władzom szkolnym, nauczycielom i uczniom nie wolno zmuszać innych do udziału w jakimkolwiek z dozwolonych świąt religijnych. Organizatorzy powinni zapewnić uczniom, którzy rezygnują z obchodów, alternatywne zajęcia i zapewnić im bezpieczeństwo w czasie godzin szkolnych.

W szkołach, w których święta religijne nie są obchodzone, rodzic może skierować do szkoły prośbę o zwolnienie dla dziecka w celu prywatnych obchodów święta.

3. Modlitwa w instytucjach edukacyjnych

Władzom szkoły nie wolno w żaden sposób popierać, zachęcać czy zmuszać żadnego członka społeczności szkolnej do modlitwy. Wszelkie formy publicznych modlitw na terenie szkoły mogą być inicjowane tylko przez uczniów bez udziału jakichkolwiek władz szkolnych.

Nauczyciele mogą odmawiać modlitwy w swoich prywatnych gabinetach lub innych miejscach nieangażujących uczniów. Zabronione jest im zmuszanie, bądź sugerowanie uczniom udziału w modlitwie. Wyjątek od tej zasady stanowią zajęcia religijne, na których to modlitwa jest dozwolona.

Uczniowie mają prawo modlić się indywidualnie lub w grupach na terenie szkoły. Mogą robić to przed posiłkami, w klasie lub podczas innych zajęć szkolnych, o ile nie zakłócają tym spokoju. W celu zachowania porządku w szkole dozwolone jest nałożenie rozsądnych ograniczeń dotyczących miejsca i czasu modlitwy. Przykładowo modlitwa przeszkadzająca w zajęciach lekcyjnych lub ograniczanie ruchu poprzez tłoczenie się na korytarzach mogą zostać zabronione. Uczniowie mogą dołączać do szkolnych religijnych kół dyskusyjnych i innych grup służących religijnej ekspresji, odbywających się w czasie lub po godzinach szkolnych, o ile nie zakłócają one głównych zajęć szkolnych. Rodzice mają prawo do zabrania swojego dziecka z każdego zajęcia pozalekcyjnych, na których odmawiane są modlitwy, gdy jest to sprzeczne z ich przekonaniami.

4. Działalność organizacji i grup religijnych

Uczniowie mogą swobodnie zakładać, bądź dołączać do organizacji religijnych na terenie szkoły¹⁸. Szkoła powinna zapewnić poszczególnym grupom i organizacjom równy dostęp do swoich zasobów (również w odniesieniu do grup niezwiązanych z religią). Żaden przedstawiciel szkoły nie ma prawa do zakazania uczniom formowania jakichkolwiek organizacji religijnych, ale także zmuszania bądź zachęcania uczniów do przyłączenia się. Ograniczenia dotyczące tworzenia grup oraz czasu i miejsca ich spotkań powinny mieć jednakowe zastosowanie do wszystkich grup uczniowskich, bez względu na ich przynależność religijną (lub jej brak). Władze szkolne mogą umożliwić osobom niebędącym uczniami wstępowanie do szkolnych organizacji religijnych.

Żaden nauczyciel nie może dołączyć lub uczęszczać do uczniowskich klubów i stowarzyszeń religijnych na terenie szkoły. Nie powinien także w żaden sposób namawiać uczniów lub odradzać im uczestnictwa w spotkaniach grup lub organizacji. W wypadku kierowanej do nauczyciela prośby o zwolnienie z zajęć w celu wzięcia udziału w spotkaniu grupy, decyzja o udzieleniu zgody nie powinna w żaden sposób uwzględniać jej religijnego charakteru, a powinna być traktowana, jak prośba dotycząca

[17] C.J. Russo, *Religious Freedom in Education: A Fundamental Human Right*, „Religion & Education” 2015, t. 42, nr 1.

[18] *Ibidem*.

grupy niemającej nic wspólnego z religią. Nauczyciel ma prawo jednak zabronić uczniowi uczestniczenia, jeśli czas i miejsce spotkań kolidowałyby z porządkiem w szkole lub postępami w nauce ucznia. Z powyższych zasad wyłączone są organizacje, które promują i zachęcają uczniów i pracowników szkoły do promowania wartości i religii, które bezpośrednio odnoszą się do kulturowego i historycznego dziedzictwa Polski.

5. Wyrażanie poglądów religijnych w czasie zajęć lekcyjnych oraz pracach przygotowywanych przez uczniów

Uczniowie mają prawo do wyrażania swoich poglądów religijnych przez sztukę, prace domowe, dyskusję oraz teksty pisemne, nie narażając się na dyskryminację. Dozwolone jest odwoływanie się do źródeł religijnych w celu obrony argumentów. Prace naukowe uczniów, w której argumenty oparte są na wierzeniach i literaturze religijnej powinny być oceniane na podstawie ich wartości edukacyjnej oraz standardów oceniania typowych prac uczniów.

Pracownicy szkół publicznych nie powinni wspierać ani wyrażać swoich poglądów religijnych przed uczniami na terenie szkoły. Wszelkie osobiste praktyki religijne powinny mieć miejsce w prywatności.

Temat religii na zajęciach powinien być przedstawiony jedynie, jeśli niesie ze sobą akademickie wartości. Nauczyciel ¹⁹ nie powinien na lekcji przedstawiać swoich osobistych poglądów religijnych, jeśli jednak zostanie o to poproszony przez uczniów przy okazji tematu, ma prawo do krótkiej odpowiedzi²⁰. W nieco inne podejście prezentuje Thomas Kelly, który wskazuje na cztery możliwe postawy nauczyciela wobec tematów religijnych²¹:

Pełna neutralność (bezzstronność) (*exclusive neutrality*). Nauczyciel przyjmuje postawę pełnej bezstronności w odniesieniu do omawianych, często kontrowersyjnych tematów. Najczęstszą postawą jest unikanie wprowadzania na zajęcia lekcyjne tematów trudnych, powodujących dyskusję. Nauczyciele wychodzą z założenia, że tego typu edukacja jest obowiązkiem rodziców czy też grup społecznych, z którymi identyfikują się dzieci a nie szkoły. Szkoła staje się w takim podejściu placówką edukacyjną pozbawioną wartości (*value-free education*).

Druga postawa jest odbiciem pierwszej i nosi nazwę **pełnej stronniczości**. Nauczyciele przyjmują tu postawę, w której jedynym akceptowalnym poglądem jest ten, który jest prezentowany przez nich samych. Komunikują oni w swobodny sposób swoje przekonania. Prezentacja kontrowersyjnych treści jest jednostronna. Nauczyciel aktywnie podejmuje działania w kierunku promowania własnego punktu widzenia i zniechęca do akceptacji zdań niezgodnych z jego perspektywą.

Zaangażowana stronniczość. Różni się ona od pełnej neutralności tym, że nauczyciel nie stroni od podejmowania tematów kontrowersyjnych. Traktuje je jako okazję do doskonalenia umiejętności argumentacji, przyjmowania postawy krytycznej refleksji. Nauczyciel nie ukrywa swoich własnych poglądów na dany temat. Różnica z postawą pełnej stronniczości polega na przyjęciu przez nauczyciela postawy „pozytywnego ideału”. Zdanie nauczyciela jest jego prywatnym i może być jednym z wielu w dyskusji. Oczywiście status nauczyciela utrudnia przyjęcie postawy neutralnej, która nie zapewnia w dyskusji uprzywilejowanej pozycji.

Czwarta kategoria nauczycieli jest najbardziej znana i najpopularniejsza i nosi nazwę **neutralnej stronniczości**. W takim przypadku, gdy kontrowersyjne kwestie są wprowadzane przez nauczyciela

[¹⁹] T. Kelly, *Discussing Controversial Issues: Four Perspectives on the Teacher's Role*, „Theory & Research in Social Education” 1986, t. 14, nr 2.

[²⁰] Haynes C.C., Thomas O.S., *Finding common ground: a guide to religious liberty in public schools*, First Amendment Center; Nashville, TN 2001.

[²¹] T. Kelly, *Discussing Controversial Issues: Four Perspectives on the Teacher's Role*, „Theory & Research in Social Education” 1986, t. 14, nr 2.

Praw Człowieka, ponieważ ich dzieciom nie przyznano zwolnienia z zajęć „Chrześcijaństwo, religia i filozofia – KRL”²⁵.

Nauczycielom również można udzielić pozwolenia na rezygnację z zajęć, jeśli naruszają one ich poglądy religijne, o ile pozwala na to sytuacja (np. jest możliwość zorganizowania zastępstwa). Jeśli taka sytuacja będzie miała miejsce, należy zachować pełną dyskrecję w działaniu przed uczniami.

6. Odzież i ozdoby religijne

Władze szkoły powinny wprowadzić jasny regulamin dotyczący ubiorów religijnych. Regulacje te nie mogą naruszać praw uczniów i pracowników do wyznawania wiary przez ubiór i noszone ozdoby²⁶. Możliwe jest wprowadzenie racjonalnych ograniczeń dotyczących tego, jakie elementy ubrania i ozdoby są dozwolone, a które nie. Ograniczenia te w żaden sposób nie powinny dyskryminować jakiejkolwiek religii. Powody do zabronienia noszenia danego stroju mogą stanowić: bezpieczeństwo uczniów, naruszanie prawa, obraza polskiej kultury czy utrudnianie uczestnictwa w zajęciach. Ubiór przedstawiający wulgarne przekazy lub sztukę może zostać zakazany, mimo powiązania z określoną religią. Decyzja na temat tego czy dany strój jest wulgarny nie powinna zostać podejmowana samowolnie, aby podejrzania o dyskryminację. Odzież prezentujące groźby czy naruszenie wolności innych osób może być uznana za niebezpieczną i/lub nielegalną. Aby zilustrować, w jaki sposób szkoły mogą mieć prawo do zakazania pewnych ubrań religijnych, Lewis²⁷ wyjaśnia, że Komitet Sądowniczy Izby Lordów w Anglii orzekł, że szkoła ma prawo uniemożliwić uczniowi noszenie hidżabu, długiego islamskiego płaszcza. Powodem tej decyzji był fakt, że istniały dowody wskazujące na to, że strój ten wywołuje strach u innych uczniów. Nie było także przeszkód w przeniesieniu ucznia do innej szkoły, gdzie noszenie tego stroju było dozwolone.

Nauczyciele mają prawo wyrażać swoje przekonania religijne i wyznawać swoją wiarę poprzez religijne stroje lub ozdoby. Jednak robiąc to, powinni wziąć pod uwagę, aby strój nie wpływał negatywnie na uczniów oraz nie uniemożliwiał im efektywnego wykonywania pracy (np. nauczyciel wychowania fizycznego w długich szatach, strojach duchownych) oraz nie zawierał komunikatów, które miałyby na celu nawrócenie uczniów lub zniechęcenie ich do określonego wyznania. Nauczyciele nie powinni w żaden sposób traktować uczniów odmiennie ze względu na ich religijną odzież lub ozdoby. Wyjątkiem w przypadku noszenia strojów są osoby duchowne, których strój religijny jest częścią ich tożsamości zawodowej.

7. Religia w programie nauczania

Nauka na temat religii jest niezbędna do prawidłowego zrozumienia zagadnień historycznych i kulturowych²⁸. Polski system edukacji umożliwia prowadzenie zajęć na temat religii chrześcijańskiej

[²⁵] E. Relaño, *Educational pluralism and freedom of religion: recent decisions of the European Court of Human Rights.*, „British Journal of Religious Education” 2010, t. 32, nr 1.

[²⁶] S. Varnham, M. Evers, *Secular, singular and self-expression?*, op. cit.

[²⁷] T. Lewis, *What Not to Wear*, op. cit.

[²⁸] Charles C. Haynes, *The First Amendment in Schools*, op. cit.; Nord W.A., Haynes C.C., *Taking religion seriously across the curriculum*, Association for Supervision and Curriculum Development; Alexandria, VA 1998. Alexandria, Va.; Nashville, Tenn. 1998.”; plain-Citation”:”Charles C. Haynes, Sam Chaltain, *The First Amendment in Schools*, op. cit.; W.A. Nord, C.C. Haynes, *Taking religion seriously across the curriculum*, Alexandria, Va.; Nashville, Tenn. 1998.”; noteIndex”:25];”citationItems”:[{"id":206,”uris”:[“http://zotero.org/users/local/OsW99eP8/items/Q59MARBV”],”uri”:[“http://zotero.org/users/local/OsW99eP8/items/Q59MARBV”],”itemData”:{“id”:206,”type”:”book”,”abstract”:”What are the First Amendment rights? How do you resolve questions about the rights of students, educators, and parents in a school setting? The First Amendment to the U.S. Constitution protects the most basic and cherished rights of society--religion, speech, press, petition, and assembly. Anyone who wants to know more about those freedoms in the context of schools will find *The First Amendment in Schools* a rich resource for study and application. The book includes• An explanation of the origins of the First Amendment• A concise, chronological history of 50 legal cases, including many

przy jednoczesnym uruchomieniu zajęć z etyki dla uczniów, którzy nie chcą w nich uczestniczyć, aby spełnić wszystkie wymagania akademickie dotyczące edukacji moralnej. Lekcja religii jest jedyną, na której dopuszcza się możliwość modlitwy. Poza tymi zajęciami należy zachować zasadę religijnej neutralności i obiektywizmu. Istnieje wyraźna różnica między lekcją religii, a nauczaniem o religii. Nauczanie o religii wiąże się z wprowadzaniem materiałów religijnych wyłącznie ze względu na ich wartość akademicką na zajęciach takich jak sztuka, historia lub literatura. Władze szkoły powinny dążyć do wyjaśnienia wszystkim nauczycielom i uczniom różnicy między tymi dwiema koncepcjami w celu zachowania obiektywizmu i neutralności religijnej.

W takim kontekście pomocne może być rozróżnienie, którego dokonał Pepin wskazując na różne typy nauczania religii:

1. Niekonfesyjna edukacja religijna (np. Anglia, Szwecja)
2. Konfesyjna edukacja religijna – opcjonalna dla uczniów (np. Hiszpania, Czechy)
3. Konfesyjna edukacja religijna – obowiązkowa dla uczniów z możliwością wypisania z zajęć (np. Rumunia)
4. Nauczanie o religii zintegrowane z innymi przedmiotami (np. Francja)²⁹

Risinger³⁰ przedstawia pewne zasady potrzebne do osiągnięcia sukcesu w nauczaniu o religii: sprawiedliwość i równowaga; szacunek dla innych poglądów podczas dyskusji; oraz włączenie pism religijnych do materiałów naukowych.

Oprócz tego, że religia może być przydatna podczas nauczania innych przedmiotów, takich jak historia, literatura, sztuka, to zrozumienie, w jaki sposób wyznawcy określonej religii działali w historii, może również być istotne³¹.

Rodzice mają prawo sprzeciwić się włączeniu określonego tematu religijnego do programu zajęć.

8. Posiłki w szkole

Szkoły powinny starać się w miarę możliwości zapewnić alternatywy żywieniowe, które pozwolą wszystkim uczniom i nauczycielom na spożycie posiłku niezależnie od wyznania. Tygodniowe harmonogramy posiłków na stołówce powinny uwzględniać fakt, że niektórzy uczniowie i pracownicy mogą być zobowiązani do spożywania określonych posiłków tylko w niektóre dni.

landmark decisions, involving the First Amendment in public schools• Answers to frequently asked questions about the practice of the First Amendment in schools, covering specific issues of religious liberty, free speech, and press as they affect school prayer, use of school facilities, dress and speech codes, student press, book selection, and curriculum• General information on First Amendment expression and practice in schools• Information on more than 60 educational and advocacy programs and organizations for First Amendment resources• A profile of First Amendment SchoolsThis book provides a civic and legal framework for giving all members of the school community--students, parents, teachers, administrators, and community members--a real voice in shaping the life of the school.Note: This product listing is for the Adobe Acrobat (PDF)

[²⁹] L. Pépin, *Teaching about religions in European school systems: policy issues and trends*, Alliance Publishing Trust; London 2009.

[³⁰] C.F. Risinger, *Religion in the Social Studies Curriculum*. *ERIC Digest*, op. cit.art, and music, the social studies, especially history and civics, provide the best opportunity for including religion in the curriculum. Teaching about religion in public schools is examined from the standpoint of the Constitution's First Amendment clauses regarding freedom of religion, and the prohibition against promotion of religion by government. While the court decisions do not answer all the questions about the role of religion in the public schools, it is clear that the Supreme Court has not prohibited teaching and learning about religion in social studies courses. It is essential that students be taught about religion in human affairs, because many crises throughout the world require an understanding of religious ideas and their impact on history and contemporary thought. Such concepts as nationalism, imperialism, anticolonialism, slavery and antislavery, freedom of conscience, capitalism, and environmentalism are tied inextricably to religion. Within the past decade, several state agencies and local school districts have created mandates and issued guidelines regarding teaching about religion. Professional educational organizations have provided leadership and support for teachers who want to increase and improve instruction about religion. An example of guidelines is included. Instructional strategies for teaching about religion include natural inclusion, fairness and balance, respect for differences, use of religious scriptures, role playing, rights, responsibilities, and respect. A list of references and resources is included. (DK)

[³¹] N. McCluskey, *Toward Conceptual and Concrete Understanding of the Impossibility of Religiously Neutral Public Schooling*, op. cit.; S. Rosenblith, *Religion in Schools in the United States*, „Oxford Research Encyclopedia of Education” 2017. doi:10.1093/acrefore/9780190264093.013.46.

Część III. Prawa i obowiązki interesariuszy

1. Władze szkoły

Jako osoby stanowiące główny autorytet, władze szkoły są zobowiązane do zapewnienia wolności religijnej członkom personelu, uczniom i rodzicom przy zachowaniu jak najmniejszego konfliktu. Poniższy zestaw wytycznych ma na celu ułatwienie rozwiązywania wszelkich potencjalnych konfliktów, wynikających z korzystania z wolności religijnej przez innych interesariuszy w szkole. Centralny punkt stanowi konsensus, że władzom szkoły zabronione jest inicjowanie i egzekwowanie praktyk religijnych, z wyłączeniem niektórych tradycji chrześcijańskich, które mają ważne znaczenie historyczne i kulturowe dla Polski. Jeśli chodzi zaś o wydarzenia inicjowane przez uczniów, to są one chronione, o ile nie zakłócają one innych zajęć szkolnych.

2. Nauczyciele

Nauczyciele mają taką samą wolność sumienia, wyznania i ekspresji religijnej, jak każda inna osoba w Polsce. W szkołach publicznych ich rola jako autorytetów w stosunku do uczniów i innych pracowników szkoły stawia ich jednak w sytuacji, gdzie wolność religijna wiąże się z dodatkowymi obowiązkami. Ich zadaniem jest przyczynienie się do zachowania neutralności i obiektywizmu szkoły w zakresie religijnym. Jeśli zaś chodzi o ich interakcje z uczniami odnośnie wyznania i ekspresji religijnej, to są oni ograniczeni podobnymi zasadami, co władze szkoły.

3. Uczniowie

Władze szkoły, nauczyciele i rodzice zobowiązani są do dołożenia wszelkich starań, aby wolność religijna uczniów była chroniona. Na odpowiednich warunkach powinno zagwarantować się im możliwość noszenia odzieży religijnej, modlitwy, ewangelizacji, przystępowania do grup religijnych oraz powstrzymywania się od uczestnictwa w niektórych zajęciach pozalekcyjnych w oparciu o ich przekonania. Należy wziąć pod uwagę, że uczniowie mogą mierzyć się z presją pochodzącą od władz szkolnych, nauczycieli, bądź innych uczniów, nakazującą im dostosowanie się do określonego światopoglądu w szkole. Presja ta może być otwarta i oczywista, ale też ukryta.

4. Rodzice

Rodzice mają prawo do wychowywania dzieci z własnymi przekonaniem, co dotyczy również otrzymywanej przez dzieci edukacji^[32]. Mogą oni zapisać dziecko do szkół prywatnych (religijnych lub świeckich) oraz szkół publicznych. Także w szkołach publicznych rodzice powinni mieć zagwarantowane prawo do decydowania o treściach i praktykach edukacyjnych, w których uczestniczą ich dzieci.

[32] Vanderbilt University Freedom Forum First Amendment Center., National Congress of Parents and Teachers, *A Parent's Guide to Religion in the Public Schools*, Freedom Forum First Amendment Center at Vanderbilt University; Nashville, TN 1999

Część IV. Rozwiązywanie konfliktów

Essex³³ opisuje kilka działań szkolnych władz, które mogą prowadzić do nieporozumień, niezgody, a nawet konfliktów prawnych:

- Nieopracowanie polityki regulującej wolność wypowiedzi uczniów;
- Brak konsekwentnego przestrzegania tejże polityki;
- Tworzenie pozornie otwartego forum wypowiedzi, lecz ograniczanie konkretnych głosów na podstawie ich treści;
- Odrzucenie określonych tematów ze względu na własne uprzedzenia;
- Ograniczenie wyrażania opinii przez uczniów na tematy religijne, mimo zachowania przez nich zasad wyśtosowanych przez szkołę;
- Brak respektowania konstytucyjnych praw ucznia przez szkolne władze i personel;
- Brak zachowania neutralności w odpowiedzi na prośbę uczniów o uzyskanie dostępu do określonych materiałów;
- Odrzucenie fundamentalnego poczucia sprawiedliwości w postępowaniu z prawami uczniów do wolności wypowiedzi;

Ileokroć pojawi się konflikt w korzystaniu z wolności religijnej między którymkolwiek z zainteresowanych stron – administracją szkoły, nauczycielami, uczniami, rodzicami – to na władzach szkoły spoczywa odpowiedzialność za ich rozwiązanie. Władze szkolne decydujące o konflikcie między zainteresowanymi stronami muszą dążyć do osiągnięcia kompromisu, w którym chronione są wolności religijne jednostek, przy jednoczesnym zapewnieniu uwzględnienia innych przeciwstawnych kwestii, takich jak bezpieczeństwo. Shariff³⁴ opisuje, w jaki sposób kanadyjska rada szkolna doszła do kompromisu w sprawie Multani, w której uczeń wyznający Sikhizm chciał uczęszczać do szkoły ze sztyletem jako częścią religijnego stroju. Biorąc pod uwagę obawy niektórych rodziców, dotyczące bezpieczeństwa oraz religijne potrzeby ucznia, rada szkoły zaproponowała, aby sztylet został umieszczony w pochwie i wszyty w ubranie ucznia. Nakazano również wykonywanie okresowych kontroli przez nauczyciela w celu upewnienia się, że sztylet pozostaje zabezpieczony. Ta decyzja została jednak odrzucona przez komisarza szkoły, co doprowadziło do przeniesienia konfliktu na drogę prawną, co przyniosło całej sprawie duży rozgłos.

Wszyscy zainteresowani powinni mieć taki sam dostęp do zasad regulujących sprawę dotyczące ekspresji religijnej oraz do informacji na temat drogi postępowania w celu uzyskania zadośćuczynienia, jeśli uznają, że ich prawa zostały naruszone. W razie potrzeby może zostać powołany rzecznik ochrony wolności religijnej, znający przepisy odnoszące się do wolności ekspresji religijnej, który będzie w stanie rozwiązywać ewentualne konflikty z tego zakresu.

W celu wsparcia rozwoju krytycznego myślenia uczniów dotyczącego zagadnień religijnych, nauczyciele powinni wciąż rozwijać swoje umiejętności pedagogiczne poprzez ciągłe, regularne kształcenie zawodowe oraz dostęp do ukierunkowanego wsparcia³⁵. Nauczyciele powinni być świadomi swojego prawa do wyrażania poglądów religijnych oraz ograniczeń obowiązujących ich na terenie szkoły.

[³³] Nathan L. Essex, *Student Distribution of Religious Fliers in Public Schools: Ten Ways to Invite a Lawsuit*, „The Clearing House” 2006, t. 79, nr 3.

[³⁴] S. Shariff, *Balancing Competing Rights: A Stakeholder Model for Democratic Schools*, „Canadian Journal of Education” 2006, t. 29, nr 2. I discuss a Canadian public school controversy and Supreme Court of Canada decision involving competing stakeholder rights to freedom of religion, safety and equality. Policy considerations that allowed one group of stakeholders to express their constitutional rights raised concerns among other stakeholders. A policy vacuum and a lack of guidelines for educational policy-makers exist as Canadian schools become increasingly diverse, and as more individuals assert their rights under the Canadian “Charter of Rights and Freedoms.” I have provided a Stakeholder Model to help school officials navigate competing rights through non-arbitrary and constitutionally compatible policy decisions.”; archive: „ERIC”; archive_location: „Canadian Society for the Study of Education (CSSE)

[³⁵] A. Keddie, J. Wilkinson, L. Howie, L. Walsh, ‘...we don’t bring religion into school’: issues of religious inclusion and social cohesion, „The Australian Educational Researcher: A Publication of the Australian Association for Research in Education” 2019, t. 46, nr 1.

Powinny im być także udzielone wsparcie w przypadku o oskarżenia dotyczące faworyzowania przez nich lub dyskryminację uczniów ze względu na ich poglądy religijne.

Rodzice powinni mieć możliwość składania skarg odnośnie ograniczania wolności religijnej ich dzieci. Należy ustanowić jasno określone procedury, aby zapewnić zadowalające rozwiązywanie konfliktów powstałych między rodzicami różnych uczniów, między rodzicami a władzami szkoły oraz między rodzicami a nauczycielami.

Bibliografia

1. Ahdar R., *Slow Train Coming: Religious Liberty in the Last Days*, „Otago Law Review” 2009, t. 12, nr 1.
2. Bronfenbrenner U., *Ecological systems theory*. In R. Vasta (Ed.), *Six theories of child development: Revised formulations and current issues*, Jessica Kingsley Publishers; London 1992.
3. Cartwright N., Hardie J., *Evidence-based policy: a practical guide to doing it better*, Oxford University Press; New York, NY 2012.
4. Casanova J., *Public religions in the modern world.*, The University of Chicago Press; Chicago, IL 1994.
5. Charles C. Haynes, *The First Amendment in Schools: A guide from the First Amendment Center*, Association for Supervision and Curriculum Development; Alexandria, VA 2003.
6. Haynes C.C., Thomas O.S., *Finding common ground: a guide to religious liberty in public schools*, First Amendment Center; Nashville, TN 2001.
7. Keddie A., Wilkinson J., Howie L., Walsh L., *‘...we don’t bring religion into school’: issues of religious inclusion and social cohesion*, „The Australian Educational Researcher: A Publication of the Australian Association for Research in Education” 2019, t. 46, nr 1.
8. Kelly T., *Discussing Controversial Issues: Four Perspectives on the Teacher’s Role*, „Theory & Research in Social Education” 1986, t. 14, nr 2.
9. Lewis T., *What Not to Wear: Religious Rights, the European Court, and the Margin of Appreciation*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2007, t. 56, nr 2.
10. Martha McCarthy, *Beyond the Wall of Separation: Church-State Concerns in Public Schools*, „The Phi Delta Kappan” 2009, t. 90, nr 10.
11. McCluskey N., *Toward Conceptual and Concrete Understanding of the Impossibility of Religiously Neutral Public Schooling*, „Journal of School Choice” 2018, t. 12, nr 4.
12. McGoldrick D., *Religion in the European Public Square and in European Public Life—Crucifixes in the Classroom?* „Human Rights Law Review” 2011, t. 11, nr 3.
13. Merdjanova I., *Religious liberty, new religious movements and traditional Christian churches in eastern Europe*, „Religion, State & Society” 2001, t. 29, nr 4.
14. Nathan L. Essex, *Student Distribution of Religious Fliers in Public Schools: Ten Ways to Invite a Lawsuit*, „The Clearing House” 2006, t. 79, nr 3.
15. Nord W.A., Haynes C.C., *Taking religion seriously across the curriculum*, Association for Supervision and Curriculum Development; Alexandria, VA 1998.
16. Pépin L., *Teaching about religions in European school systems: policy issues and trends*, Alliance Publishing Trust; London 2009.
17. Relaño E., *Educational pluralism and freedom of religion: recent decisions of the European Court of Human Rights*, „British Journal of Religious Education” 2010, t. 32, nr 1.
18. Richard Norman, *Worldviews, humanism and the (im)possibility of neutrality*, „Oxford Review of Education” 2012, t. 38, nr 5.
19. Risinger C.F., *Religion in the Social Studies Curriculum*. ERIC Digest, ERIC Clearinghouse; Washington DC 1993.

20. Rosenblith S., *Religion in Schools in the United States*, „Oxford Research Encyclopedia of Education” 2017.
21. Russo C.J., *Religious Freedom in Education: A Fundamental Human Right*, „Religion & Education” 2015, t. 42, nr 1.
22. Sandsmark Signe., *Is world view neutral education possible and desirable? A Christian response to liberal arguments*, Paternoster Press; Carlisle, Cumbria, U.K. 2000.
23. Shariff S., *Balancing Competing Rights: A Stakeholder Model for Democratic Schools*, „Canadian Journal of Education” 2006, t. 29, nr 2.
24. Trevor Cooling, *Contestable beliefs in education: fairness and/or neutrality?* „Oxford Review of Education” 2012, t. 38, nr 5.
25. Vanderbilt University Freedom Forum First Amendment Center., National Congress of Parents and Teachers, *A Parent's Guide to Religion in the Public Schools*, Freedom Forum First Amendment Center at Vanderbilt University; Nashville, TN 1999.
26. Varnham S., Evers M., *Secular, singular and self-expression? Religious freedom in Australian and New Zealand education*, „Irish Educational Studies” 2009, t. 28, nr 3.